

Vaqif Tapdıqoğlu, Məryəm xanım İbrahimova
VII SİNİFDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN MƏTN ÜZRƏ APARILAN
TƏLİM-TƏRBIYƏ İŞLƏRİNƏ DAİR NÜMUNƏLƏR

Hazırda dil dərsləri deyəndə dörd məzmun xətti üzrə həyata keçirilən təlim işləri nəzərdə tutulur. Ənənəvi təlimin məzmunu belə deyildi. Ənənəvi yol belə idi: VII sinifdə nitq hissələrindən bilik, bacarıq və vərdişlər aşılması nəzərdə tutulardı. Daha konkret desək, köməkçi nitq hissələrinin dildə rolu, nitqdə yeri və əhəmiyyəti öyrədilərdi. Eyni zamanda həmin nitq hissələrinin yazılı nitqdə roluna və istifadəsinə dair imla, ifadə və inşa bacarıqlarına dair işlər həyata keçirilərdi.

Müasir kurikulum təhsili isə daha optimal nəticələrə hesablanmışdır. Belə ki, hazırkı dil təlimi, bir növ, mətn üzərində bilik, bacarıq və vərdişlərin yaradılması təlimidir. Bu sistemə nələr daxildir.

Birinci: Dinləmə – anlama və danışma təlimi

İkinci: Oxu təlimi

Üçüncü: Yazı təlimi

Dördüncü: Dil qaydaları təlimi

Bunların hər biri dil təlimi üçün məzmunun xətt-istiqamətlərindəndir. Dil təlimi də konservativ düşüncə ilə dərk etmiş olsaq dilçilik qaydaları deyil. Başqa sözlə də dəqiqləşdirmiş olsaq, dilin linqvistik funksiyası deyil.

Dil – insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Bu tərif dilin ictimai funksiyasına görə verilən tərifdir. Əgər dil təlimində ünsiyyət yox, qaydalar öyrədilsə, o zaman həmin tərif nə şagirdə, nə də müəllimə çatırdı.

Elmdə buna paradoks, yəni ziddiyyət deyilir. Buradan belə də anlaşılır ki, biz keçmişdə şagirdləri ziddiyyətli məqamların üzərində işlədib yormuşuq. Nitqin inkişaf etməməsindən şikayətlərin olması da bununla əlaqəli səslənmirdimi?

Strategiya əvvəldən səhv qurulduğundan həm şagirdlər və həm də müəllimlər rabitəli mətn üzərində aparılan işləri uzun, yorucu, cansıxıcı hesab edər, tərif, qayda sadalamağı daha maraqlı hesab edərdilər. Nəticədə isə nitq inkişafından söhbət gedə bilməzdi: Beləliklə, kurikulum təhsili ona görə nitqönümlü hesab edir ki,

Nitq

Dil

Nitq

formaları (düsturu) üzrə qurulur və şagirdlər mətni oxuyur, dinləyir, anlayır, danışır, yazır və eyni zamanda necə oxuduqlarının, yazdıqlarının normativ əsaslarına da bələd olurlar.

Normativ əsaslar – ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik və üslubi normaları deməkdir.

Rabitəli mətn, yəni nitq parçası ünsiyyət nümunəsidir. Onun üzərində aparılan işlərdən ən birincisi mətnin oxunmasıdır. Oxu prosesidir. Oxudan qabaq diqqətin mövzuya cəlb olunmasıdır. Ondən da öncə, həmin mövzunun şagirdlərdən alınmasıdır. Ancaq ola da bilər ki, mətn oxunsun. Dərk edilsin, sonra ona ad axtarılıb tapılsın. Bu məqsəd iki halda nəzərdə tutula bilər. Birinci halda mətnin adı, yəni mövzusu var. Ancaq ona diqqətin çəkilməsi üçün şifahi şəkildə sual-cavabla mövzunu şagirdlərdən almaq olar. Məsələn. Tutuq ki, mövzu VII sinifdə belədir: «Mübariz». Müəllim milli qəhrəmanlarımızı xatırlatmalıdır və onların qəhrəmanlıqları haqqında şagirdlərin nə bildiklərini onlardan soruşmalıdır. Bu prosesdə «Mübariz» mövzusu təbii ki, alınmaz olur. Və yaxud da ola bilər ki, müəllim deyər: Uşaqlar, bu suala birlikdə cavab axtaraq: 2010-cu ildə erməni faşistlərinə həmlə edən qəhrəmanımızın adı nədir?

Və yaxud da: Qarabağ cəbhəsində düşmən səngərinə özünü şir kimi atan igid oğlumuzun adı nədir?

Və yaxud da ki: Hansı milli qəhrəmanlarımız öz adlarına layiq işlər görmüşlər?

Mətnlərin mövzularını almağın bir yolu da məzmunca motivasiyanın qurulması ilə üst-üstə düşür. Bu tipli əməliyyata fikir verək:

– Kim işğal faktı ilə razılaşmayıb erməni ordusuna öz yerini göstərməli oldu? Onun haqqında aşağı siniflərdən nə öyrənmişik?

– O kimdir ki, ata-anasına yazdığı məktubu qalıb, özünü isə pərvanə kimi oda atıb, düşmənləri peşiman eləyib, nədir onun adı?

– Biz hansı mübarizləri tanıyırdıq? Onlar nə uğrunda vuruşdular?

Belə də ola bilər ki, müəllim desin: «Canım atam və anam. Məndən ötrü darıxmayın. İnşallah, cənnətdə görüşəcəyik. Mənim üçün bollu dua edin. Vətənin dar günündə artıq ürəyim dözmür. Allaha xatır, bunu etməliyəm. Ən azı ürəyim sakitlik tapar. Şəhid olanadək bu şəərəfsizlərin üzərinə gedəcəyəm. Şəhid olsam, ağlamayın. Əksinə, sevinin ki, o mərtəbəyə yüksəldim. Allah böyükdür. Vətən sağ olsun! Oğlunuz Mübariz. Haqqınızı halal edin».

Uşaqlar, hansı mübarizdən sözbət gedir, axı rüumuzda belə mübarizlər çoxdur.

Cavab belə alınar: – Söhbət Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimovdan gedir.

Daha sonra mətn oxusu başlanıla bilər və mətn üzərində fonetik, leksik işlər təşkil edilir. Bu mətnin oxusu ilə əlaqədar aparılacaq birinci iş intonasiya amili ilə bağlanır. Oxu nəqli intonasiya ilə başlayır. Sonra təsviri intonasiya başlayır...Kütləvi oxuya müəllim liderlərdən ən yaxşı oxuyanları cəlb edir. Liderlər abzasları növbələmə yolu ilə oxuyurlar. Oxu zamanı orta ağır intonasiya tonallıq müəyyənləşdirilir. 2010-cu ilin //qızmar yay gününəydi.

Mübariz/hissədə düşmənnə üz bəüz səngərdə durmuşdu. Üzüni işğal olummuş kəntlərə, sakit-sakit baxan

dağlara tutup//sa:tlaman seyr edir, qəlbi odsuz-ocaxsız yanırdı. . . Oxu zamanı orfoepik normalara ciddi əməl olunması hər dəfə gözlənilən tapşırıq olduğu üçün ona ciddi əməl olunur. Belə ki, günnəreydi, düşmənnə işğal olunmuş, kəntlərə, satlarnan odsuz-ocaxsız. . . sözləri xüsusi ahənglə və vurğu ilə səslənir.

Daha sonra mətn üzrə aşağıdakı tapşırıqlar yerinə yetirilir:

1. Altından xətt çəkilmiş ifadə hansı atalar sözləri ilə əlaqədardır?

2. Oxuduğunuz hissədəki sonuncu cümləni izah edin.

Hər iki tapşırığı qruplar maraqla da yerinə yetirirlər.

Mətn üzrə bura qədər aparılan işlər məzmunun dərk olunmasına xidmət edir. Məzmunun oxunması, danışılması zamanı orfoepik və orfoqrafik normalara daim diqqətlə yanaşılır. Sual-cavab dialoji, liderlərin hər hansı bir abzası səsləndirmələri monoloji nitqin intonasiası ilə aparılır.

Mətnin müzakirəsi və ifadəli oxusu və danışılması təqdim etmə əməliyyatıdır. Mətn əsasında yaradıcı tətbiq etmədə ifadənin inşaya çevrilməsi prosesi başlayır. Şagirdlər «Vətən sağ olsun», «Azərbaycan əsgərinə eşq olsun!», «Vətən uğrunda şəhid getmək şərəfdür, fəxarətdür», «Mübarizlər Azərbaycan durduqca yaşayacaqlar» və s. cümlələrlə mətn bəzənir ki, bunlar da qiymətləndirmədə nəzərə alınır.

Mətn üzrə aparılan texnologiyalardan birisi də müzakirələrdən ibarətdir. Müzakirə mətnə ifadə olunan fikrin və ya ideyanın araşdırılmasına xidmət edir. Fikir, ideyanın açılması ənənəvi təlimdə nəzərdə tutulmuşdu. Çünki ənənəvi təlimdə öyrədilən dilin yox, dilçiliyin qayda-qanunları olardı. Fikir verək. Ənənəvi təlimdə, tutaq ki, VII sinifdə məqsəd idi, imiş, isə hissəcikləri olardı. Məqsəd bu hissəciklərin xüsusiyyətlərini yadda saxlamaq və ona uyğun cümlələrə diqqət yetirmək idi.

Hazırkı təlimdə məqsədləri, bir növ, sıralamaq lazım gəlir:

1. Mətnlər üzərində düşündürülür;

2. Mətnlər çıxarılır və mənalar ümumiləşdirilir;

3. Mətnəndən çıxarılan mənalara qiymət verilir və həyatı əhəmiyyətliliyi göstərilmiş olur;

4. Tətbiqi məsələlər müəyyənləşdirilir;

5. Qiymətləndirilir;

6. Dil normalarının rolu müəyyənləşdirilir, qiymətləndirilir və s.

Nümunələrə keçək. VII sinifdə «Molla Nəsrəddin demişkən» əsas mətni ilə yanaşı, «Manqurt» və «Bülbül və qaratikanlar» mətnləri bir məzmun, ideya istiqaməti ilə öyrənilənlər dilin ictimai funksiyası ilə, yəni ünsiyyət üçün vacib olan təbii faktor ilə əlaqədardır.

• Molla Nəsrəddin

• Manqurt

• Bülbül

Molla düzü, həqiqəti söyləyən hazırcavab bir insandır. Onun iti silahı dilidir. Dilinin gücü ilə insanlara həqiqəti başa salır. Ancaq bir qədər məcazi yolla və ya gülməli formada. Bülbül də gözəl səsi ilə insanlara xoş ovqat bəxş edən çox gözəl bir quşdur. İnsan da azadlığa can atır, bülbül də. Molla əslində insanların anlamında bülbül kimi danışan, oxuyan bir insandır. Molla da, bülbül də insanları azadlığa çıxarmaq istəyir. Molla düşündürməklə zövq, ideya verir. Bülbül zövq verməklə düşündürür. Molla iti düşüncəyə malikdir. Hər kəs onun kimi mənalandırmaq gücünə malik deyil. O istəyir ki, hamını həyatı problemlər barədə düşündürməyi bacarsın. Çünki onun gücü beyində və öz iti silahındadır. Bu dünyada düşünməyi yasaq salmış insanlar da var. Əsarətdən, köləlikdən, gücsüzlükdən düşünə bilmir. Və yaxud da düşünmədən onu məhrum etmişlər. Öz beyni ilə düşünməyi ona unutturmuşlar. Öz dilini, tarixini unutturmuşlar. Keçmiş yaddan çıxmışdır. Deməli, hamı Molla kimi, bülbül kimi deyil. Manqurt kimi olanlar da var. Bu nəticələri dilə öyrənir və başqalarına da çatdırır. Belə bir proses ünsiyyət yaratmaq üçündür. Ancaq bu məqsədi çatdıranda hansı hansı qrammatik üsuldən istifadə etməyiniz bizim danışmaq üslubumuzla mümkün olur. Buna dilçiliyin ifadə formaları kömək edir. VII sinif şagirdlərinə dil qaydalarını mənimsətməklə aydın üslubi-qrammatik danışmaq qaydaları aşılmalı olur. Öyrənilir ki, keçmişdəki bir əhvalatı «deyərdilər», «var imiş», «görərdilər», «qonarmış», «oxuyarmış», «eləyirmişlər», «deyərmişlər», «keçirərmişlər», «başlayırmışlar», «oxumazdılar», «əkdirirdilər» və s. bu tipli sözlərlə mümkündür. Əgər əhvalat hekayət və ya rəvayət olunursa, o zaman danışandı idi, imiş hissəcikli feil formalarından istifadə olunmalıdır. Həmin hissəciklərin sözə, cümləyə verdiyi qrammatik mənə başlıca əhəmiyyətlik səslə edir, fikrin aydın, düzgün və dəqiq çatdırılmasında bir vasitə rolunu oynayır.

Dildə kontekstual (yerinə görə) ifadə olunan, məzmununda qrammatik vahidlərin, o cümlədən hissəciklərin rolu əvəzənilməzdir. Bu əvəzənilməzliyin konteksti mətnidir. Dilçilik problemlərini mənimsətməyin də ən optimal yolu məntdir, danışığı öyrətməyin də ən optimal yolu məntdir. Nəticə. «Azərbaycan dilindən» VII sinifdə şagirdlərə necə dinləmək, necə danışmaq və necə danışmaqla yanaşı, hansı qaydalar, normalar əsasında danışmaq məsələləri də öyrədilir. Normalar, qaydaların mətn əsasında, mətn üzərində öyrədilməsi linqvistik normaların sintaktik əsaslarda öyrədilməsi deyilir. Metodistlərimiz bu barədə müəyyən aspektləri işıqlandırmışlar. Misal üçün, onlardan Asif Hacıyevin «Dilin nitq fəaliyyəti zəminində tədrisi. . .» məqaləsini qeyd etmək olar. Müəllif çox düzgün olaraq kontekstual mənəni cümlə və ya mətn sintaksisi imkanlarını qabartmaqla dil təlimi sahəsində irəliyə çox güclü bir addım atmışdır. Bu ideya məlum da olsa, bizdə geniş yayılmamışdı. Tədqiqatçı sintaksis əsas faktorunu prinsip səviyyəsinə görə bilməklə hazırkı metodoloji anlama dili mətnlə öyrətmək, dilçilik normalarını mətnə axtarmaq və onun rolunu göstərmək atmosfer qatına gəlib çıxmışdır. [Bax: ADƏT, 2007, №4, s.41-45] Bizim başqa bir nəticəmiz

də mətnin tərbiyəedicilik funksiyası üzərində şagirdləri düşündürməklə əlaqədardır. Bu nədir? Məgər dil təlimində başlıca məqsəd tərbiyəedicilikdirmi?

Oxucuların diqqətini bu məsələyə cəlb edirik ki, bəli, danışmaq nümunəsi olan mətn şagirdləri (o cümlədən oxucunu) tərbiyə etməlidir. Habelə mətn nümunəsi şagirdlərə (o cümlədən oxucuya) informasiya verməlidir. Bəs burada hansı tərbiyədən söhbət gedə bilər? Əlbəttə, zövqverici, etik, estetik, ailə, anaya, vətənə, insanlara məhəbbət tərbiyəsindən və s.

VII sinif şagirdləri yeniyetməlik çağlarında olan vətəndaşlardır, gələcək ziyalılardır. Onların etik tərbiyəsi insan kimi yetişməsində çox böyük rola malikdir. 13-14 yaşlı yeniyetməyə dilçiliyin inkar əvəzlilikləri, sadə, düzəltmə və mürəkkəb feilləri öyrədərkən təqdim olunan mətndən dil qaydalarından daha çox gözlənilən etik məsələlər üstün əhəmiyyət kəsb edə bilər. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün belə bir mətn üzrə aparılan işləri nəzərdən keçirək. Mətnlə iş belədir: Nəsrəddin Tusinin «Əxlaqı_Nasiri» əsərindən aşağıdakı parçanı oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

«İnsan çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımqıç kəsməməli, başqasının nağıl etdiyi hekayət və ya rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışmaq qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda camaatı qabaqlayıb irəli düşməməlidir. Biri cavab verirsə, daha qabil cavab verməyə qadir olsa da, səbir etməli, o, sözünü qurtarandan sonra öz cavabını verməlidir. Lakin əvvəlkinə tənə etməməlidir. Onun yanında iki adam söhbət edərsə, qarışmamalı, ondan gizlədilsə, gizlin qulaq asmamalıdır; özləri müraciət etməsələr söhbətə qoşulmamalıdır».

- İnkar formasında olan feillərin altından xətt çəkin.
- Mətndəki əvəzlilikləri tapın və onların ismin hansı halında işləndiyini deyin.
- Mətni bir daha oxuyun və ona ad verin.
- Düşünün. Altından xətt çəkilən ifadəyə öz münasibətinizi bildirin.

Qeyd etməliyik ki, mətnə altından xətt çəkilmiş ifadə belədir: «Ümumidən edilən sualda camaatı qabaqlayıb irəli düşməməlidir». Tərtibçi didaktik bu ifadəni nə üçün mətndən fərqləndirmişlər? Əlbəttə, ona görə ki, etik tərbiyə nümunəsidir və şagirdlər də ona münasibət bildirməlidirlər. Lakin bu tapşırıq bütövlükdə mətnin tərbiyəediciliyini sıxıb minimuma endirmək demək kimi səslənir. Əslində isə mətnin hər bir cümləsi müdrik-etik hikmət kimi mənə daşıyıcısıdır. Müasir təhsilin konturları Avropa mədəniyyət təhsilindən əxz olunmuşdur. Yəni mətn dil materialıdır, öyrənilən də dildir, ünsiyyət vasitəsi, tərbiyə vasitəsidir. Ünsiyyət tərbiyəsi Azərbaycan dili fənninin onurğa sütununu təşkil edərsə, onun iliyi, qanı tərbiyədir. Bu dildə eşidilən, dinlənən, oxunan mətnlər tərbiyə mətnləridir.

Deməli, biz dil təlimində bu dilin psixo-lingvistik, etik imkanları ilə azərbaycanlı kimi düşünmək və danışmaq öyrədirik. Bu mənada mətnə ümumilikdə tərbiyəedicilik vasitəsi kimi baxmalıyıq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012
2. Qurbanov V. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi problem məsələləri. Bakı 2008.
3. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı 2014.
4. Qurbanov B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin I-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı 2002.

Açar sözlər: yeni texnologiyalar, mətn sintaksisi, idraki işlər, hərtərəfli təhlil, dil-nitq dialektikası, ümumiləşdirmə, tətbiq, qiymətləndirmə.

Ключевые слова: новая технология, синтаксический текст, основательна работа, комплексы разбор, искусственная диалектика, обобщение, внедрение, уэнка.

Key words: new technologies, text syntax, cognitive works, comprehensive analysis, language-speech dialectics, generalization, application, assessment.

Резюме

Роль грамматических единиц, в том числе частиц, выраженных в контексте, является обязательной. Контекст этой незаменимости - текст. Самый оптимальный способ освоить языковые проблемы - это сказать, что самый оптимальный способ обучения речи - это текст.

В 7 классе «Азербайджанский язык» учат, как говорить, и говорить о правилах и нормах. Контуры современного образования внесли свой вклад в европейское культурное образование. То есть текст - это языковой материал, выученный язык, средство общения, средство обучения.

Summary

The role of grammatical units, including particles, expressed contextually (in place), is indispensable. The context of this indispensability is text. The most optimal way to master linguistic problems is to say that the most optimal way of teaching speech is text.

Conclusion. In the 7th grade of "Azerbaijan language", students are taught how to speak, talk and talk about rules and norms. Contours of contemporary education have been contributed to European cultural education. That is, text is a language material, learned language, a means of communication, a means of education.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva